

ГЛИБИННИЙ ЗМІСТ РЕЧЕННЯ У ФУНКЦІОНАЛЬНО – КОГНІТИВНОМУ ТЕКСТОТВОРЕННІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

В даній статті розглядається проблема визначення сучасних пріоритетних методів та напрямів щодо формування мовленнєвих одиниць тексту-висловлювання.

Ключові слова: висловлювання, текст, глибинний зміст, мислення, пізнання, мовленнєва структура.

Речення щодо його визначення в науковій літературі як одиниці синтаксичного рівня мовної системи досліджується досить різнобічно і дискусійно. Так, «деякі дослідники не визнавали системно-мовного статусу речення, розглядаючи його як мінімальну одиницю мовлення при відсутності терміна «висловлення». Проблема дефініції речення, яке є інваріантом конкретних мовленнєвих висловлень, й досі залишається дискусійною (у лінгвістиці наявні понад 250 тлумачень речення) через розбіжність розуміння тріади «речення – висловлювання – предикативна одиниця» [1: 517], а також речення (серед багатьох інших визначень щодо нашої проблеми) є одиницею, «що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності і є відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки» [2: 509].

Аналізуючи «речення» як висловлювання, як мовленнєву одиницю процесу спілкування з її семантичними та синтаксичними особливостями, ми можемо стверджувати, що «висловлювання» є одночасно одиницею як спілкування, так і комунікації. «У сучасній лінгвістиці комунікацію розглядають як спілкування, обмін думками, даними, ідеями тощо, тобто як специфічну форму взаємодії людей у процесі їхньої пізнавально-трудової діяльності» [3: 28].

Як зазначає український мовознавець Ф. С. Бацевич, «Часто..., а іноді й у науковій літературі «спілкування» ототожнюють з «комунікацією». Однак поняття «спілкування» і «комунікація» різняться між собою. Поняття «спілкування» є більш загальним, а «комунікація» – конкретним, що позначає лише один із типів спілкування» [3: 27].

Однак, як синонім цих термінів з метою наголошення на процесах соціальної взаємодії, що розглядається в їхньому знаковому втіленні, ці терміни можна поєднати, вважає сучасний німецький лінгвіст Е. Гроссе. (За Ф. С. Бацевичем [3: 28]).

Сучасний функціонально-комунікативний підхід щодо дослідження мови як науки в дії спрямований передусім на аналіз різних видів мовленнєво-комунікативної діяльності, зокрема діяльності людини. Комунікація – як особливий тип людської діяльності, поряд з діяльністю когнітивною (мисленнєвою) здійснюються за певними мисленнєво-мовленнєвими законами і правилами, що тісно пов'язані з пізнавальними процесами. Звідси, звернення мови до людини як до людського фактору свідчить про новий напрям у сучасному мовознавстві, антропологічний, зміст якого щодо дослідження мови як

об'єкта науки з'ясується з нових позицій, тобто у взаємодії з когнітивними процесами, функціонально-психологічними механізмами, мовленнєвою діяльністю тощо.

Мова на сучасному витку її розвитку почала досліджуватися не тільки як засіб спілкування, а як всебічний діалог з іншими науками, сферами діяльності людини, що поглиблює і активізує її світогляд, свідомість. Антропоцентричні, функціональні та когнітивні змістові напрями, як настаново-пізнавальні параметри у дослідженні мовних явищ, повернули традиційну лінгвістику в нове русло її дослідження, а саме, – у сферу мислення, пізнання пояснювального характеру як тлумачення мовних феноменів (експланаторність), прагматизм людини тощо.

Так, українська дослідниця І. О. Голубовська підкреслює «Все більшої ваги почав набирати активний суб'єкт пізнання світу – людина, яка має певний індивідуальний, соціальний та культурний досвід, систему знань про навколишню дійсність, представлену в її свідомості через концепти – ментальні утворення. Мовна форма перестала тлумачитись як самодостатня субстанція [4: 9; 5: 168-169; 6: 349-350; 7: 8-10].

У зв'язку з іншим розумінням і баченням мови, а саме, – як цілеспрямованої системи засобів щодо вираження мовленнєвої діяльності людини, її пізнання в світі різних галузей науки, культури, професійної діяльності тощо, – у сучасному мовознавстві почали широко використовуватися і досліджуватися результати інших наук, зокрема тексти як результати відображення мовно-наукової картини світу, що, безумовно, суттєво розширило і збагатило емпіричну базу мовознавства, її пояснювальні можливості. Інтеграція лінгвістики, мовознавства з іншими науками активізувала, збагатила мисленнєво-пізнавальні можливості людини, розширила її науково-ментальний світ, завдяки чому вона сама здатна визначати пріоритетні напрями діяльності, виходячи зі специфіки її контакту з предметом як своєрідним концептом універсального світобачення. Вітчизняні і зарубіжні лінгвісти, досліджуючи мову в рамках нової мовознавчої парадигми, тобто в культурно-когнітивному антропологічному пошуку «людини крізь мову», «намагаються виявити глибинний зв'язок когнітивних структур людської свідомості з мовними формами, простежити «модус» відбиття характеру пізнання та сприйняття світу в глибинних мовних категоріях (ментальних утвореннях), що часто-густо належать до сфери позасвідомого» [4: 10-11].

Досліджуючи мовні одиниці на тлі з'ясування їх глибинного змісту, зокрема синтаксичних одиниць – речення (щодо поставленої проблеми) не як формальних мовних одиниць, а як комунікативних одиниць – висловлювання, тобто одиниць реального текстотворення в певній ситуації, стверджуємо, що за визначеного сучасного підходу традиційна лінгвістика переорієнтовується в діалогічний посередник комунікації як семіотичний універсум, в якому мова все глибше починає досліджуватися як її власний об'єкт, природа і сутність, а не лише як засіб спілкування. Адже, як засвідчує російський учений Н. С. Валгіна, «будь-який текст – різнофункціональний і різномодальний – це перш за все сукупність речень-висловлювань, які, групуючись на основі смислових і структурних (міжфразових) зв'язків, об'єднуються в одиниці тексту – міжфразові єдності, компоненти чи фрагменти тексту, нарешті, утворюють цілий мовленнєвий твір» [8: 1].

Термін «висловлювання» та його зміст в науковій літературі з'ясується, «як одиниця мовлення, що побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається з боку його комунікативної організації... Автономність висловлення залежить від того,

чи воно є одиничним, чи становить частину складнішої мовленнєвої одиниці, зокрема надфразної єдності... Висловленню властива неодномірність, яка виявляється у трьох ознаках: денотативних, або референційних..., модальних і власне текстових (сукупність елементів, що вказують на зв'язок даного В. з ширшим комунікативним тлом. Реченнєві схеми як потенціальної одиниці у В. перетворюються на реальні, актуалізовані» [2: 66].

Таким чином, оскільки речення є основною синтаксичною одиницею щодо творення висловлювання, тексту, то особливості синтаксичної парадигматики найпоказовіше виявляються на матеріалі цієї синтаксичної одиниці-конструкції. «В опрацюванні теорії парадигми речення необхідно з'ясувати два питання, відзначає український вчений І. Р. Вихованець: 1. як різновиди речень та інших синтаксичних одиниць, що входять до однієї синтаксичної парадигми і 2) які відношення між синтаксичними одиницями одного парадигматичного ряду?» [9: 158].

Отже, характеристика того чи іншого різновиду простих речень як складових висловлювання чи тексту має бути спрямованою не тільки на всебічний внутрішній опис певних конструкцій, а й на вияв того, «як співвідноситься форма певного речення з формами інших речень і синтаксичних одиниць нереченнєвої природи» [9: 158]. При цьому процес варіативності і трансформації реченнєвих структур (висловлювання) не тільки засвідчує парадигматичний вияв певних мовленнєвих одиниць, а й з'ясовує їхній глибинний зміст за різновидами структур (трансформація за формою) і за спільним смислом, що з'ясовується на тлі смислових відношень спільного реченнєвого висловлювання. Наприклад, – «Ми працюємо (засвідчується об'єктивна констатація факту) – Працюймо! (волевиявлення мовця) – Ми маємо працювати (необхідність) – Ми не працюємо (заперечення)» [9: 158]. Таким чином, наведені приклади не тільки з'ясовують смислово різноплановість певних висловлювань, а й підкреслюють їхній глибинний зміст як основу, що формує те чи інше висловлювання.

Різнобічні шляхи вивчення речення як одиниці мови, а не лише як власне-мовленнєвого утворення, визначаються семантичним синтаксисом як глобальний підхід до аналізу речення без наміру виокремити в ньому граматичне від лексичного і досліджувати кожне з них окремо. За визначенням російської дослідниці В. А. Белашапкової, «свідома необхідність в аналізі змісту речення за його цілісністю, а, звідси, звернення до глибинного змісту речення, є характерною рисою сучасної синтаксичної науки, на протигагу науці минулого» [10: 471].

Отже, «при розв'язанні будь-якої проблеми, де об'єктом виступає як висловлювання, текст, виникає необхідність, як зазначає російський учений Г. Д. Чистякова, у визначенні змісту тексту і методу його виділення. У змісті тексту знаходять відбиття ті знання, які становлять мету висловлювання, повідомлення. В межах речення тексту проводиться, як правило, лексичний і граматичний аналіз. Цей процес означає те, що сприйняття мовцем мовних явищ повинно розглядатися з точки зору їх вживання як засобів спілкування, що виступають у певному сполученні мовленнєвих одиниць. Саме ці умови визначають вибір тих чи інших слів, їх граматичних форм і способів синтаксичних зв'язків при позначенні елементів дійсності» [11: 18-20], а в нашому контексті – засоби формування висловлювання як текстотворчої одиниці мовлення.

Звідси, речення як складники, компоненти чи фрагменти текстів різнобічної тематики: наукової, соціально-політичної, культурної, історичної тощо, – опосередковано

вступають в науковий діалог з іншими науками, що поглиблює світогляд. свідомість людини, її знання. Знання мови різних фахових, наукових дисциплін на тлі певних текстових матеріалів сприяє, з одного боку, ефективному з'ясуванню різних мовних явищ щодо різних стилів і жанрів мовлення, з іншого, уможлиблює здібності людини щодо побудови нею певних висловлювань, повідомлень тощо. Вчені-лінгвісти, досліджуючи текст і мовленнєві процеси у взаємозв'язку з науковими даними інших наук, все більше зближують мовознавство з різнобічними сферами наук та стверджують його динамічний процес.

Дослідження лінгвістики, її мовних одиниць за змістом, суттю, функціями як вербально – знаковою людською діяльністю тощо, – свідчить про **методологію і напрям** сучасної лінгвістичної теорії і комунікації, в якій текст – висловлювання є однією з форм комунікації в міжжетнічному просторі.

Проблема щодо визначення повноти чи неповноти реченнєвої структури як мовної складової висловлювання, тексту продовжує викликати інтерес в лінгвістиці уже впродовж віків і лишається невирішеною й досі, тобто на сучасному її рівні. Неповні речення, «еліпси» або за іншою термінологією «односкладні» як «двоскладні» тощо тривалий час ігнорувалися дослідниками або ж висвітлювалися вкрай суперечливо. Це пояснюється тим, що питання неповного простого речення в більшості випадків пов'язувалося дослідниками лише з проблемою односкладності-двоскладності синтаксичних одиниць, що відносилися до різних типів семантико-синтаксичних структур, або ж характеризувалися, як правило, відсутністю в них складових компонентів на поверхневому ярусі речення чи взагалі наводилися незакінчені речення. Наприклад, у реченні: *Всі ті закони (Володимира Мономаха) продиктовані вимогами християнської моралі, спрямованої на очищення помислів людських і виховання в душі доброзичливого ставлення до всіх на світі, а надто всіх знедолених* (з кн. “Дванадцять місяців”), – за умови зняття в нього опосередкованих компонентів, тобто складових речення, що не входять як обов'язкові синтаксеми до семантико-синтаксичної структури простого речення, а саме – *всі ті, Володимира Мономаха, християнської, людських, на світі, надто всіх знедолених*, – то зміст всього речення від цього не зміниться. Наведений приклад свідчить про те, що не кожний знятий з формально-синтаксичної структури компонент на смисловому рівні буде створювати ситуацію неповноти, але в іншому випадку, у разі зняття з цього ж речення одного з синтаксично обов'язкових актантів: суб'єкта, предиката чи необхідного за змістом та структурою даної мовленнєвої одиниці об'єкта, – то це явище, звичайно, порушить закладений у речення зміст, як одиницю спілкування, щодо його конкретики чи загального смислового вираження. Звідси постає необхідність звернутися до деяких визначень простого неповного речення навчальною літературою, за яких неповнота простого речення дається узагальнено, здебільшого як незаповнена позиція головної чи другорядної семантики, тобто обов'язкової чи необов'язкової щодо елементарної структури реченнєвої одиниці. За цієї умови обов'язковим має бути аналіз змістового значення і функціонального використання конкретного мовленнєвого висловлювання, тому що поверхнево-синтаксичний рівень або формально-граматичний має протиставлення мисленнєвому. Взяті для ілюстрації висловлені думки неповні речення: *А москалі їй назустріч, як один, верхами* (Т. Шевченко); *Яка заметіль надворі, яка хуртовина в серці!* (М. Стельмах); *Ще трохи і вже кінець* (І. Цюпа), *Пригадуєш – як у школі...* (Є. Гуцало); *Христия пороздягала, положила* (П. Мирний); *За вікном дерева волохаті...* (В. Симоненко) – свідчать про неповноту граматичної структури, але за змістом речень

вони є самостійними засобами спілкування, оскільки пропуск в них обов'язкових актантів структури встановлюється за смыслом самого речення. На смисловому рівні ці структури розглядаються як двоскладні речення, тому як поверхнєве вираження синтаксичної мовної одиниці є засобом щодо розгляду і визначення її глибинних складових як функціонально-когнітивних одиниць мовлення та спілкування.

Зважаючи на те, що будь-яке речення як мовленнєва одиниця за своїм змістом відображає фрагмент дійсності, відношення до неї, надає їй найменування, визначає ідентифікацію, тотожність, оцінку процесу та інші ознаки, які закладаються смыслом в даній реченнєвій структурі, – ми можемо стверджувати, що глибинний зміст речення об'єднує об'єктивні смисли, з одного боку, і суб'єктивні, з другого, які відображають мисленнєві процеси по відношенню до визначеної дійсності. Мисленнєва операція може бути вихідною як від мовця, автора мовлення, так і від будь-якого носія свідомості, що спрямована на предмети зовнішнього світу чи на нього самого, в якій мовець теж виступає як носій об'єктивної позиції. Відтак речення як семантико-синтаксична структура та функціонально-мовленнєва самостійна одиниця обов'язково відображає подію, ситуацію, об'єктивну дійсність, диктум, і позицію мислячого суб'єкта, модус, по відношенню до змісту речення (Ш. Баллі), тобто в основу змісту речення закладено судження, предикативність, модальність, інтонаційну та смислову завершеність.

Звідси, досліджуючи проблему повноти чи неповноти простого речення як певного висловлювання, тексту, ми маємо передбачати в реченнєвій структурі насамперед об'єктивні і суб'єктивні фактори, тому як мова пов'язана з мисленням і свідомістю людини, а зміст речення співвідноситься з об'єктивною реальністю. Без мислення не може бути мови, а мислення неможливе поза мовою. Мислити – це означає оперувати поняттями у мовній формі, у мовному вираженні, спілкуванні, в якому людська думка народжується, існує, розвивається завдяки мові.

Досліджуючи мовні процеси щодо аналізу простого речення як мовленнєвої структури за зовнішніми та внутрішніми його характеристиками, ми маємо підстави стверджувати, що функціонально-комунікативна та смислова організація реченнєвих одиниць відрізняється від формально-граматичної або синтаксичної на рівні глибинних процесів предикативного центру. Так, на семантичному тлі всі аргументи мовної одиниці, включаючи навіть і аргумент у формально-граматичній позиції – підмет, залежать від предиката-присудка, на відміну від формально-граматичних зв'язків між семантемами того ж речення, а саме, між головними і другорядними членами. Найсуттєвіша особливість формально-синтаксичного аспекту простого речення як повної чи неповної структури полягає в тому, що з боку формальної його організації конкретна синтаксична мовленнєва одиниця є автономною і самодостатньою. Наприклад: *Молодняк навчали їздити веселим тротом, вільною рисою, мчати наперегони, слухатися кожного поруху вуздечки* (І. Цюпа), – за граматичними ознаками є реченням неповним за відсутності в ньому підмета, але на семантичному рівні дана конкретна структура сформована на основі скоординованого предикативного зв'язку з уявним підметом *вони*, в часовій і особовій формі його вираження, *навчали*, та у висвітленні однієї ситуації за змістом мовленнєвої структури: *кого і чого (навчали їздити, мчати, слухатися)*.

Таким чином, наведена ілюстрація підтверджує, що для з'ясування формально-синтаксичної організації даного речення як мисленнєвої структури щодо повідомлення,

спілкування чи надання якоїсь інформації, – не постає потреба виходити поза межі її внутрішньої визначеності, тому що за категорією предикативності реченнєвої одиниці в модально-часовому і особовому прояві здійснення процесу чітко окреслюється смислової, тобто предметний зміст речення.

Отже, за викладеної думки з'ясується, що семантико-синтаксична мовленнєва структура найтісніше співвідноситься з формально-граматичною організацією та смисловою, що закладено змістом речення як системою відношень за реалізації в позамовній дійсності, іншими словами, в пізнавально-мовленнєвій діяльності. Відтак мовлення як найвища форма пізнавальної діяльності людини відтворюється в процесах спілкування, повідомлення, висловлювання, що відтворюються засобами мови, мовної системи та смислової її організації. Підтвердженням цієї тези є дослідження А. М. Соколова, за яким процеси мови і мислення розглядаються у нерозривній єдності, але разом з тим не як усталені, а динамічні процеси, що надає можливості мовцеві використовувати за умови мислення різні мовні засоби у висвітленні того чи іншого питання [12: 4-20]. Це явище свідчить про те, що процеси мислення й мовлення є взаємодіючими поняттями, але в той же час, як і стверджують результати О. О. Потєбні, О. М. Леонтєва, Л. С. Виготського, С. Д. Кацнельсона, М. М. Бахтіна, Г. П. Сусова та інших, вони мають свою специфіку, тобто мовлення як предмет мовленнєвої діяльності становить внутрішню комунікативно-пізнавальну мотивацію цієї діяльності. Предметом мовленнєвої діяльності, як і будь-якої, є смисл, завдяки якому “будь-яка думка намагається поєднати щось з чимось, встановити відношення між кимось і чимось” [13: 305]. Звідси, одну і ту ж думку можна висловити різними словами і різними граматичними формами, наприклад, при перекладі з однієї мови іншою або ж при викладі думки своїми словами, умовними знаками, символами тощо, тобто висловлюваннями – текстами, що свідчить про можливість використання різних реченнєвих засобів у висвітленні та відображенні певної позамовної дійсності. Звичайно, безперечним висновком є те, що мовлення підпорядковується законам мови, але не є її тотожністю [14] і тому за мовленнєвого процесу створюються додаткові можливості, а саме: вибір, повторення, розміщення, комбінування, трансформація тощо. Таким чином, мова живе в мовленні і в загальному розумінні вони являють собою дві взаємопов'язані форми єдиного суспільного явища, що співвідносяться між собою в тісному діалектичному зв'язку: мова – як загальне і мовлення – як конкретне явище, як речення, висловлення, текст у співвідношенні з предметами і явищами об'єктивної реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова . – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
2. Вихованець І. Р. Речення / Іван Романович Вихованець // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000, – 750.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с. (Альма-матер).
4. Голубовська І. О., Корольов І. Р. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики: курс лекцій / Ірина Олександрівна Голубовська, Ігор Русланович Корольов. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 223 с.

5. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века / Елена Самуиловна Кубрякова. – М., 1995 – С. 167-171.
6. Селиванова Е. А. Исследовательские принципы парадигмального пространства современной лингвистики // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія / Елена Александровна Селиванова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – С. 343-351;
7. Степанов Ю. С. Изменчивый «образ языка» в науке XX века // Язык и наука конца 20 века / Юрий Сергеевич Степанов – М., 1995. – С. 7-34.
8. Валгина Н. С. Теория текста. Учебное пособие / Нина Сергеевна Валгина. – М.: Логос. 2003. – 250 с.
9. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Підручник / Іван Романович Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
10. Белошапкова В. А. и др. Современный русский язык: Учебник / Вера Арсеньевна Белошапкова. – М, 1981. – 560 с.
11. Чистякова Г. Д. Предметное содержание как способ представления знаний // Научные труды МГПИ / Галина Дмитриевна Чистякова. – М. 1983, вып. 247 – С. 17-21.
12. Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление / Александр Николаевич Соколов. – М.: Просвещение, – 1968.
13. Выготский Л. С. Мышление и речь / Лев Семёнович Выготский – Т. 2. – М.: Педагогика, 1982, т. 2.
14. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / Іван Романович Вихованець. – К.: Нак. думка, 1992.

Татьянченко Н. Ф., канд. пед. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ГЛУБИННОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ФУНКЦИОНАЛЬНО-КОГНИТИВНОМ ТЕКСТООБРАЗОВАНИИ. ВЫСКАЗЫВАНИЕ

В данной статье рассматривается проблема современных приоритетных методов и направлений по отношению к речевым единицам текста-высказывания.

Ключевые слова: *высказывание, текст, глубинное содержание, мышление, познание, речевая структура.*

MODERN PRIORITY METHODS AND TRENDS OF FORMATION OF THE MENTAL CONCEPT OF A LINGUISTIC SIGN

The present article is devoted to the aspect of modern priority methods and trends of formation of the mental concept of a linguistic sign.

Key words: *expression, statement, text, content, meaning, thinking, cognition, linguistic sign.*